

**ПРОМИСЛОВЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ
СТ.: ПОЛІТИКО-ІСТОРИЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ**

У представленій статті здійснено аналіз та оцінку впливу політики російського самодержавства на формування підприємництва у промисловому виробництві України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Процеси розвитку ринкових відносин в Україні підвищують в суспільстві і наукових колах інтерес до соціально-економічних проблем і, зокрема, до підприємницької діяльності. Виходячи з того, що підприємництво було надзвичайно важливим фактором розвитку промисловості в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. і залишається недостатньо дослідженим, актуальним є вивчення і аналіз історичного досвіду та прорахунків у цій сфері, що дозволить уникнути попередніх помилок на сучасному етапі.

Реформи 60 – 70 рр. ХІХ ст. в Російській імперії і особливо скасування кріпосного права сприяли формуванню ринкової економіки, інтенсивному розвитку промислового виробництва і в українських губерніях (до складу Російської імперії входило 80 % українських земель). Вирішальну роль в процесі індустріалізації, як і в інших країнах, відіграло підприємництво. Під підприємництвом тут розуміється господарська діяльність, яка здійснюється в рамках закону, з метою отримання прибутку в результаті використання власного (або позичкового) капіталу і найманої праці. Головним суб'єктом цієї діяльності є підприємець – власник капіталістичного підприємства (одноосібного або асоційованого), який бере участь в управлінні ним.

Поняття «підприємець» застосовувалось як купець, промисловець, фабрикант, заводчик, буржуа, торговець та ін. Водночас поняття «підприємець» не вписувалось в офіційну соціальну структуру тодішнього російського суспільства, яка складалась з таких категорій: монарх, спадкові дворяни, почесні громадяни, духовенство, купці, міщани, селяни, інородці та ряд інших. Отже, підприємництво складалось із самих різних соціальних верств тодішнього суспільства.

Варто зазначити, що розвиток підприємництва в Російській імперії, особливо в Україні, відбувався в умовах модернізації економіки. Дефініція модернізації полягає у представленні цього терміну як „оновлення, зміни,

удосконалення, що відповідають сучасним вимогам” [1; с.380]. У світовій економіці відомі три типи модернізації: піонерська, органічна та наздоганяюча.

Як свідчать результати досліджень економістів, істориків – спеціалістів з цієї проблеми, розвиток промисловості, як в цілому у Російській імперії, так і в українських губерніях відбувся за так звану „наздоганяючу модернізацією”. При цьому її характерними рисами були: втілення передових технологій та економічних механізмів не шляхом розвитку і зрілості національної економіки, а, в переважній більшості, під тиском зовнішніх факторів, що загрожують втратою позицій державі-аутсайдеру, іншими словами – не завдяки еволюції “знизу”, а силовій модернізації “революції зверху”; вибіркове, а не системне запозичення та використання світових досягнень у галузі техніки, технології та організації виробництва; пріоритетність окремих галузей, які в перспективі призводять до деформації структури економіки; збереження на тривалий час багатокладності, паралельне існування нового, що набирає силу укладу та попередніх укладів, що не досягли віку свого розвитку та повністю ще не вичерпали свої можливості; порушення однорідності економічного простору, ускладнення соціальних та політичних проблем, зростання соціального напруження в суспільстві [2; с. 251]. Принциповою особливістю наздоганяючої модернізації є зростання ролі держави, що виявляється у встановленні державного контролю за всіма сферами економіки, активному втручанні державних структур у хід реформ. Визначення типу російської модернізації надзвичайно важливе не тільки для розуміння суспільних процесів ХІХ ст. в українських землях, а й для розуміння суті тенденцій розвитку сучасної України, прогнозування її перспектив.

Період від селянської реформи 1861 р. до революції 1917 р. в історії Російської імперії може рахуватись періодом відносно вільного розвитку підприємництва. До середини ХІХ ст. в інтересах держави підтримувалось підприємництво лише привілейованих постачальників казни – дворян і купців, діяльність яких теж була поставлена в жорсткі рамки. В Росії, як і в Європі, роль підприємництва значно зросла з часу початку індустріалізації. Однак, головною метою економічної політики царського уряду було збереження і підтримка самодержавства і його класової опори помісного дворянства, що було найбільшим негативом у розвитку підприємництва в досліджуваній період.

Реформи 60-70-х р.р. ХІХ ст. внесли суттєві зміни в діюче торгово-промислове законодавство. Закони 1 січня 1863 р. і 9 лютого 1865 р. змінювали ставлення уряду до підприємницької діяльності, встановлювали нові для російської практики принципи безстановості і рівності всіх правоздатних громадян в заняттях торгівлею і промисловістю. Вперше в 1863 р. законодавчо закріплювалось право на свободу підприємництва. У ст 21 Положення про мито за право торгівлі та інших промислів 1863 р. вказувалось: «Свидетельства как купеческие так и промысловые могут быть выдаваемы лицам обоего пола русским подданным всех состояний и иностранцам» [3]. Однак, принцип безстановості не був проведений законом до кінця. Хоча дрібна, розносна

торгівля, а також міщанські промисли дозволялись особам всіх станів по промисловим свідоцтвам, але, згідно ст. 12 (1865 р.) оптова і роздрібна торгівля, заснування і облаштування фабрик і заводів залишались переважно правом купецького стану. І тільки прийняття нового Положення про державний промисловий податок 1898 р. встановлювало право на заняття торгівлею і промисловістю незалежним від приписки до купецького стану [4; с. 21, 28, 31].

Законодавство, проголошуючи принцип рівноправності в комерційній діяльності всіх станів, для деяких фізичних осіб встановлювало обмеження їх підприємницької правоздатності. Заборони були пов'язані з суспільним статусом і службовим становищем. Ці обмеження були розкидані по всьому Зводу законів, вони стосувалися державних службовців, військових і євреїв. Заняття торгівлею і влаштуванням промислових закладів заборонялось всім священнослужителям, протестанським проповідникам, а також їх дружинам і неповнолітнім дітям. Ці обмеження зберігались до 1917 р. Положення 1863 і 1865 рр. залишалося до початку ХХ ст. основним законодавчим актом для підприємців.

Правові норми в промисловому виробництві у подальшому конкретизував Статут про промисловість 1893 р., який надавав право засновувати заводи, фабрики і мануфактури в містах і повітах приватним особам, товариствам і компаніям [5]. Виконання всяких торгово-промислових дій обумовлювалось лише отриманням відповідних роду і розмірам діяльності промислових свідоцтв, які в свою чергу надавали деякі пільги їх власникам. Так, податковими пільгами користувалися такі категорії підприємців торгово-промислових і кредитних товариств: 1) крупні оптові комерсанти, які вели торгівлю як в середині країни, так і на зовнішніх ринках; 2) комерційні банки і страхові товариства з капіталом в інтервалі від 50 тис. руб. і вище 200 тис.; 3) банківські дома і контори, ссудні каси.; 4) підприємства роздрібною торгівлі; 5) фабрики і заводи з кількістю робітників від 200 і більше 1000 чол. [6; с. 71-75]. До підприємницької діяльності долучалися мішани та селяни. Від промислових зборів звільнялися дворянські підприємства в мастках та селянські за місцем прописки власника, якщо в них працювало не більше 18 робітників. Не оподатковувалися борошномельні, олійниці, цегельні, лісопильні, розташовані за межами міст [7; с.96].

За російським промисловим законодавством, що сформувалося в середині ХІХ ст., промисловість розподілилася на ремісничу і фабрично-заводську. До фабрично-заводських підприємств належали ті, у володінні яких були основні знаряддя праці, машини, обладнання та інші засоби виробництва. Кількість найманих робітників повинна була становити більше 16 осіб. На відміну від підприємств зазначеного типу, у ремісничій промисловості допускалася кількість найманих працівників від 1 до 16 осіб, ручні машини та інструменти. Виділялись також домашні установи, якими вважались малі фабрики і заводи, які відрізнялися від мануфактурних установ тільки меншим розміром виробництва, однак не мали ремісничого характеру. Такий поділ промислових закладів без чітких критеріїв призводив на практиці до значних ускладнень. Господарі підприємств мали незручності від того, що до них могли

застосовуватись фабричні та ремісничі постанови. Особливі складнощі виникали у сфері ремісничого виробництва, через надзвичайно громіздку цехову структуру управління. Для керівництва цехами створювалися цехові управи, які у свою чергу, підпорядковувалися міським думам, губернаторам. Така структура, а також переобтяжлива система оподаткування ремісників різними податками і зборами на користь цехів, викликали незадоволення промисловців, які вимагали більшої свободи та позбавлення від цехової регламентації. Вийти із цеху було складно навіть за умов розширення виробництва до розміру і статусу фабрики. Спостерігалися випадки, коли фабрики і заводи вже існували, а їх власники залишалися у статусі ремісників. Лише у 1902-1903 рр. для ряду міст була відмінена цехова побудова ремісничого виробництва.

Незважаючи на те, що з розвитком ринкових відносин виникала необхідність удосконалення нормативно-правового законодавства у торгово-промисловій сфері, як цього вимагали підприємці, умов для більш ефективного ведення економічної діяльності, так і не було створено, існували різні невинуватені обмеження підприємницької діяльності. Функціонування структур підприємницького типу у промисловості забезпечувалося за рахунок наступних чинників: по-перше, вигідних казенних замовлень; по-друге, монополізації промисловості; по-третє, високого рівня експлуатації працівників та виснаження природних ресурсів; по-четверте, наполегливої праці та підприємницьких здібностей великої плеяди промисловців.

Найбільший вплив на розвиток промисловості і торгівлі мали програми Рейтерна (1866 р.), Вишнеградського (1887 р.) і особливо Вітте (1893 р.). Зокрема, політика підтримки підприємництва найбільш укоренилась у 90-і р.р. XIX ст. Цьому сприяла діяльність на посаді Міністра фінансів С.Ю. Вітте (1892-1903 рр.). В свій час він пройшов школу приватного підприємництва, був прибічником активного стимулювання промислового розвитку. Вперше була розроблена програма торгово-промислової політики з метою знаходження джерел фінансування розвитку стратегічно важливих галузей промисловості і зміцнення позицій російського підприємництва. Програма включала чотири основних напрями. Перший – проведення жорсткої податкової політики. Введена державна монополія на горілку та інші заходи гарантували протягом 12-річного періоду бюджетні накопичення і дозволяли вивільнити необхідний капітал на користь промислового виробництва і поширення державних замовлень на промислових підприємствах. Другий – суворий протекціонізм, який захищав російську економіку від іноземної конкуренції. Для цього уряд встановлював високі охоронні мита і забезпечував російських підприємців ринками збуту і джерелами сировини. Третій – проведення фінансової реформи (1897 р.), яка передбачала стабільність і платоспроможність російського рубля. Вводилась система забезпечення рубля певною кількістю золота, що сприяло перетворенню російського рубля в одну із стійких та конвертованих європейських валют. Реформа також вплинула на розширення іноземних капіталовкладень, чому в значній мірі сприяв розвиток банківської справи. Четвертий – посилювалась увага до іноземного капіталу. Французький,

англійський, німецький і бельгійський капітали займали ключові позиції в кам'яновугільній, залізорудній і металургійній промисловості України. На початку ХХ ст. капіталістам-іноземцям в Україні належало близько 90% акціонерного капіталу монополістичних об'єднань [8; с. 145].

Російський царизм всіляко сприяв здійсненню промислового перевороту, розвитку стратегічно важливих галузей промисловості і, в першу чергу, вугільної і залізорудної, створенню потужних механізованих підприємств. В Україні, як і по всій Росії протягом 60-80-х рр. ХІХ ст. в основному завершився промисловий переворот, який почався у 30-40 рр. ХІХ ст. Запровадження машин, парової енергетики, нових технологій сприяли підвищенню продуктивності праці, збільшенню обсягів виробництва, а це давало більше можливостей для одержання прибутків. Найінтенсивніше розвивалися Донецький вугільний і Криворізький залізорудний басейни. У дореформений період у Донбасі існували лише кілька десятків малих шахт, де видобували незначну кількість вугілля, а у 1900 р. було добуто 671 мільйон пудів, що становило 2/3 загальноросійського видобутку. З часу реформи 1861 р. видобуток залізної руди збільшився у 158 разів – у 1900 р. він становив 210 мільйонів пудів (більше половини загальноросійського видобутку). Велике значення для розвитку металургійної промисловості мав початок розробки багатих покладів Криворізької залізної руди, Нікопольського марганцевого басейну. У 1913 р. Україна виплавляла 69% загальноросійського чавуну, 67 % – сталі, 58% – прокату [9; с. 167].

Особливе значення в процесах інтенсифікації промислового виробництва, а відтак і підприємництва мала політика російського самодержавства спрямована на прискорене будівництво залізничної мережі і рухомого складу. Царський уряд наприкінці 60-х рр. ХІХ ст. внаслідок нестачі коштів в державній казні перейшов до залучення приватних капіталів і в тому числі іноземних у будівництво залізниць. Надаючи акціонерним товариствам концесії на ту чи іншу залізницю, уряд гарантував їм прибутки на акції та облігації залізничних позик. Уряд за рахунок державних коштів надавав фінансову допомогу акціонерам, гарантуючи суму найменшого прибутку від експлуатації залізниць і компенсуючи їм гарантований річний прибуток. Ті вигоди, які несло отримання концесій, примушувало підприємців іти на ризик, не боячись втратити кошти, витрачені на пошуково-проектні роботи нових залізничних ліній. Гонитва за досить високими для того часу прибутками від залізничної справи, яка охопила тодішнє російське суспільство у 1870-х рр., увійшла в історію під назвою "залізничної лихоманки". В цей період будівництво залізниць, ставши досить прибутковим, значно прискорилось. До середини 70-х рр. ХІХ ст. було побудовано більше 20 тис. верст залізних доріг, які перетворились у невід'ємний фактор розвитку країни, основу інфраструктури народного господарства.

Досить ліберальні умови, встановлені державою на початку залізничного "буму" поступово ставали більш жорсткими. 18 жовтня 1868 р. імператорським указом були визначені умови видачі концесій, які започатковували конкуренцію

між залізничними підприємствами. Труднощі у фінансуванні залізничного будівництва, зниження прибутковості новозбудованих залізниць і зростання заборгованості казні призвели до поступового зниження з другої половини 1870-х рр. темпів будівництва нових доріг.

До початку 80-х рр. XIX ст. залізниці в Російській імперії в основному знаходилися в приватному володінні, належали акціонерним товариствам. Розвиток грузового і пасажирського руху вимагало вміння ефективно управляти залізницями, щоб отримувати від перевезень прибутки. На різних дорогах існували неоднакові порядки. Зіткнення інтересів різних власників доріг призводило до конкурентної боротьби, яка особливо гостро розгорнулася у 80-ті рр. XIX ст. між дорогами, які здійснювали перевезення хлібних вантажів із Центрально-Чорноземного району, яка тривала більше 10 років, відома як "тарифні війни". Керівники акціонерного товариства Південно-Західних залізниць І.А. Вишнеградський і С.Ю. Вітте, яке відіграло ключову роль в "тарифних війнах", в подальшому стали розробниками і безпосередніми виконавцями тарифної реформи 8 березня 1889 р., яка вводила державне регулювання тарифів на залізничному транспорті [10; с. 156].

Як свідчать дані історичних джерел, власники залізниць допускали фінансові порушення, збагачувались за рахунок державної казни, що суперечило інтересам держави. Серед тих, хто отримав багатомільйонні прибутки, слід назвати дворян-мільйонерів в Україні П.Г. фон Дервіза, К.Ф. фон Мекка, барона К.К. Унгерн-Штернберга та ін. [11, с. 102-103]. Тому з метою впорядкування правил ведення залізничного господарства уряд прийняв Статут російських залізниць. Затим почався викуп державою приватних залізниць ще до закінчення строку концесій. Зокрема, указом від 1 січня 1895 р. було створено Управління Південно-Західними залізницями після викупу їх царським урядом у приватних компаній і осіб, яке знаходилося у м. Києві.

Новий етап посиленого залізничного будівництва почався у 90-ті рр. XIX ст. тепер воно велось в основному за рахунок казни. Міністр фінансів С.Ю.Вітте надавав особливе значення залізничному будівництву. Варто зазначити, що залізниці в українських губерніях будувалися як складова загальноросійської мережі. Частина залізних доріг була збудована казною, решта – великими акціонерними товариствами за підтримки державного кредиту.

Незважаючи на всі недосконалості залізничного будівництва, була створена надійна для того часу транспортна мережа. За сорок пореформених років довжина залізниць зросла з 1500 до 50 тисяч верст, 1/5 з них припадала на Україну. Залізниці з'єднали між собою різні регіони, місця виробництва і споживання, значно полегшили, прискорили і здешевили доставку сировини і товарів, розширили ринки збуту.

Виходячи з аналізу впливу політики Російського самодержавства на розвиток промислового виробництва, становлення і поширення підприємництва в Україні відбувалося в умовах нерівномірного економічного розвитку регіонів, структурної диспропорційності розвитку промисловості, залежності від

імперського центру. До серйозних деформацій у структурі економіки України призвело нарощування виробництва засобів виробництва і гальмування виробництва предметів споживання. При підтримці держави пріоритет надавався важкій промисловості, яка розвивалась більш швидкими темпами порівняно з галузями легкої промисловості. Незважаючи на те, що Україна була одним з найбільш розвинутих у промисловому відношенні регіонів Російської імперії і мала високі темпи розвитку промислового виробництва, економічна політика держави щодо України мала фактично колоніальний характер. Імперська політика ціноутворення створювала умови, коли вартість готових російських товарів була надзвичайно високою, водночас ціни на українську сировину залишалися низькими. Внаслідок цього російські виробники готової продукції мали значно більші прибутки, ніж компанії з видобутку вугілля та залізної руди в Україні. Так українську економіку і підприємців позбавляли потенційних прибутків і змушували служити інтересам російського центру імперії.

Таким чином, незважаючи на проросійську політику самодержавства, гальмування ним розвитку ринкових відносин, підприємництва, недосконалість тогочасного законодавства, в українських губерніях у 90-х рр. XIX – на початку XX ст. були досягнуті найвищі темпи зростання промислового виробництва. Але цей процес мав тінюву сторону. В країні з відсталим сільським господарством, бідним селом і вузьким ринком збуту був створений могутній сектор важкої промисловості, що вело до економічних і політичних криз. І хоча царський уряд занадто довго підтримував неконкурентноздатних поміщиків-дворян, надаючи їм різні пільги, а водночас послаблюючи вільну конкуренцію, підприємницьку ініціативу, що негативно впливало на економічний розвиток – на кінець XIX ст. сформувався і зайняв провідне становище в суспільстві новий клас підприємців – промислова буржуазія. Вона перетворилася у впливову частину суспільства, яка була пов'язана з передовим у технічному та організаційному відношенні господарством і уміло пристосовувалася до кон'юнктури зовнішнього і внутрішнього ринків.

Масштабні реформи 60 – 90-х рр. XIX ст. заклали основу швидкого розвитку капіталізму в Російській імперії. Однак, практично всі самі перспективні перетворення, не дивлячись на значні зусилля владних структур, залишилися незакінченими. Процесам творення ринкової економіки, підтримки підприємництва в основному перешкоджало необмежене самодержавство.

Література

1. Енциклопедія бізнесмена, економіста, менеджера. Під редакцією Р. Дяківа. – К.: Міжнародна економічна фундація. 2002. – 703 с.
2. Бойко О.Д. Історія України. – К.: Видавничий центр "Академія", 2002. – 656 с.
3. Полное собрание законов Российской Империи (далі ПСЗ РИ). Собр. 2-е. - Т.38.- Отд. I.- № 39118.
4. ПСЗ РИ.-Собр.3-е.-Т.18.-№15601; Вольтке Г.С. Право промышленности и торговли в России в историческом развитии. – СПб., 1905. - С. 21, 28, 31.
5. Свод законов.-1893.-Т.11.-Ч.2. Устав о промышленности.- Ст.67 .

6. Свод законов. – СПб., 1893. Т. XI. Ч. 2; Т.V. Ст. 42; Просьбин С.А. Торгово-промышленный сборник. Свод действующих узаконений по части промышленности и торговли. – СПб., 1907. – С. 71-75.
7. Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст). – К., 1999. – 282с.
8. Крутіков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період – Дніпропетровськ, 1992. – 172 с.
9. Остафійчук В. Ф. Історія України: сучасне бачення: Навч. посіб. – К.: Знання – прес, 2006. – 422с.
10. История предпринимательства в России /РАН Институт российской истории. – М.: "Российская политическая энциклопедия" кн. 2: Вторая половина ХІХ – начало ХХ века/ В.И. Бовыкин, М.Л. Гавлин, Л.М. Епифанова и др., 2000. – 575с.
11. Соловьева А.М. Железнодорожный транспорт России во второй половине ХІХ века. – М., 1975. – С. 102-103.

В предоставленной статье осуществлен анализ и оценка влияния политики российского самодержавия на формирование предпринимательства в промышленном производстве Украины во второй половине ХІХ – начале ХХ в.

The paper covers the analysis and the assessment of the effects of the Russian autocracy policy on the formation of entrepreneurship in the industrial production of Ukraine in the second part of the ХІХ th – the beginning of the ХХ th century.